

Kushlakova N.N. Aeronautic branch of Kharkov Department of the Imperial Russian Technical Society: organization and holding of the First aviation exhibition in Ukraine. *The activity of the Aeronautic branch of Kharkov Department of the Imperial Russian Technical Society (KD IRTS) in the organization and holding of the First aviation exhibition in Kharkov is investigated. The new facts from life and activity of outstanding aircraft designer I.I.Sikorskogo are found. The value of the lead exhibition in the distribution and popularization of aviation knowledge among different layers of the population of the South of Russia is found out.*

УДК

УКРІПЛЕННЯ ФОРТЕЦЬ ПІВНІЧНОГО ЗАХОДУ СЛОБОЖАНЩИНИ XVII СТ.

Осадчий Є.М.

(Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК)

В статті розглядаються питання формування й еволюції укріплення фортець південно-східної Слобожанщини другої половини XVII ст. В цей час відбувається процес активного освоєння російської території козаками-вихідцями з Гетьманщини. За 50 років після заснування слобожанські фортеці перетворилися з невеликих прикордонних фортів на складні фортифікаційні споруди.

Укріплення фортець північно-західної Слобожанщини відноситься до поки що малодосліджених, але важливих для вивчення історії регіону питань. Фортеці Слобожанщини були об'єктом вивчення істориків, які розглядали їх як складову колонізаційного процесу і освоєння краю. В.В. Вечерським в контексті вивчення історії містобудування було проаналізовано динаміку розвитку та еволюцію міст Слобожанщини [1].

Археологічне вивчення укріплень козацьких фортець здійснюється автором у тісному співробітництві з колективом історико-культурного заповідника „Більськ”. Результатом співпраці став вихід кількох статей, присвячених даній

проблематиці, та колективна монографія, в якій міститься каталог відомих та обстежених на той час фортець північного сходу Дніпровського Лівобережжя [2].

Переважна більшість фортець північного сходу Слобожанщини та північно-східної Гетьманщини були збудовані протягом XVII ст. Всі без винятку фортеці відносяться до деревоземляних.

Найбільш простими укріпленнями були городища-схованки. Вони використовувалися для тимчасового перебування цивільного населення або невеликих прикордонних загонів і не мали значних дерев'яних укріплень. Часто для прикордонного загону було достат-

ньо звести частокіл на старому валу. Такі городища-схованки використовувалися як постійно, так і відповідно до ситуації, що склалася. Використання городищ для тимчасового перебування було типовим для всього XVII ст. через постійні збройні сутички та війни, які велися в регіоні. Якщо у першій половині XVII ст. городища-схованки використовувалися переважно невеликими загонами стрільців, то у другій половині століття схованки використовувалися місцевим населенням – ченцями, козаками та посполитими при татарських набігах. Окремо слід розглядати використання городища Пуста Торговиця татарськими військами під час битви під Конотопом [3]. Використання старих укріплень кавалерією було явищем досить рідкісним.

З початком формування низки прикордонних острогів змінюються вимоги до вибору місця розташування острогу. Зважаючи на обмежену кількість робочих рук та виходячи з міркувань безпеки, для цього часто обиралися роменські або давньоруські городища. Вони відповідали всім критеріям прикордонного форту – розташування на високому місці зі стрімкими, додатково ескарпованими схилами, значні напільні укріплення, наявність поблизу джерела води. Московські стрільці та польські прикордонники поглиблювали рів та будували на валу дерев'яну стіну. Стіна являла собою частокіл, по краях городища інколи будували башти. При цьому конфігурація городищ не змінювалася.

У 20–30-х роках XVII ст. при будівництві острожків використовуються старі укріплення, які перебудовуються відповідно до вимог тогочасної фор-

тифікації. Це передусім надання укріпленням правильних геометричних форм. Для цього вали по краях досипаються, утворюючи прямий кут, верхівка валу зрізається для встановлення дерев'яної конструкції. Такі фортеці вже мають постійний гарнізон. В середині XVII ст. козаки-переселенці використовують старі городища давньоруського часу для будівництва нової фортеці. Принципи будівництва та вибору місця розташування залишаються майже незмінними. Збільшується тільки площа від 0,1 – 0,5 га до 1,5 га. Таке збільшення площі пояснюється намаганням розмістити в межах укріплень садиби всіх переселенців. Як і у випадках будівництва прикордонних острогів козаки проводять значні перебудови старих укріплень.

Такі остроги відомі на всій території південної Сіверщини. На Середній Ворсклі це Лосицький острог (городище 2 в с. Журавне), Охтирська фортеця (городище в с. Чернеччина). На Середньому Пслі це Возоцький острог (городище поблизу с. Курган), у межиріччі Сули та Сейму городище поблизу с. Кошари, на Сулі – городище в с. Ведмеже та Боярське городище. Це свідчить про перенесення традицій будівництва фортець козаками на нові території. Для порівняння можна привести приклад двох козацьких фортець, збудованих в середині XVII ст. Костянтинова та Криги. В обох випадках було використано старі городища площею 1,5 – 2 га, які мали значні земляні укріплення. В системі нових укріплень були використані старі вали та рови і збудовані нові, сучасні елементи захисту – бастіони. Використання старих укріплень для будівництва

козацьких фортець відбувається і в другій половині XVII ст., що свідчить про збереження фортифікаційних традицій. На перших етапах заселення південно-західних рубежів Московської держави козаками широко використовувалися старі укріплення раннього залізного віку та давньоруського часу.

У 40-х роках XVII ст. Польська та Московська держави починають будувати фортеці на новому місці. Ці остроги мають чітку під прямокутну або під трикутну форми, інколи з напільного боку або у стратегічно важливих місцях будуються бастиони. При обстеженні московських острожків виявлено певні відмінності від улаштування польських фортець. У більшості випадків для будівництва обиралися миси з крутими схилами, але якщо у польських фортецях край мису позначав межі фортеці то московські фортифікатори відрізали край та стрілки мису, надаючи фортеці чіткої геометричної форми.

Для порівняння можна привести приклад з фортецями Вольний та Кам'яне. Вони приблизно однакової площі та конфігурації. Миси, на яких вони збудовані мають круті, важкодоступні схили. На відміну від Кам'яного Вольненська фортеці з південного боку захищена невисоким валом та ровом. Аналогічна ситуація простежується при порівнянні польського острогу Мазепина гора, де укріплення є тільки з напільного боку, і аналогічної московської фортеці Сосонка 2, де стрілка та край мису відрізані невисоким валом.

Серед прикордонних острогів, зведених Московською державою та Річчю Посполитою у першій половині XVII ст., виділяється фортеця в м. Конотоп (вул.

Кочемазова). Вона збудована на новому місці, має двочасну структуру. Подібні фортеці не отримали поширення на Слобожанщині в другій половині XVII ст. Вони будувалися виключно як військові об'єкти без розташування поряд посаду. Основна частина фортеці – квадратної форми укріплення, типове для фортифікації Речі Посполитої, в даному випадку доповнене майданчиком з майже десятком бастионів. Його можна розглядати як артилерійську батарею, спрямовану на переправу через Єзуч. З просуванням кордону Московської держави на південь від Слобожанщини фортеці, які мали суто військове спрямування, не розвиваються, а згодом занепадають.

Зміна у конфігурації фортець першої половини XVII ст. пов'язана з поширенням та еволюцією вогнепальної зброї. В кінці XVI – на початку XVII ст. на озброєнні армій обох держав були луки та гнотові рушніці. Рушніці були важкі, їх використання залежало від погодних умов. Вони використовувалися переважно у обороні великих фортець спеціальними загонами стрільців або рейтар. Прикордонні залоги початку XVII ст. були озброєні переважно холодною зброєю та луками. Використання такої зброї при обороні городищ не потребувало значної зміни конфігурації укріплень, адже вони будувалися з урахуванням використання саме такого озброєння.

З поширенням кременевої рушніці та легких гармат змінюються вимоги до улаштування укріплень. Для ефективного ведення вогню використовується стрільба з флангу. Округлі городища роменського та давньоруського часу були пристосовані переважно до ведення фронтального вогню. Сектор обстрі-

лу по флангах зменшувався через заокругленість валів. Для підвищення ефективності стрільби змінюється форма укріплень. Основний акцент у плануванні або реконструкції острогів 30 – 40-х років XVII ст. тепер робиться на прямі лінії та прямі або гострі кути. Наявність прямих ліній у кілька разів підвищувало ефективність флангового вогню, а прямі кути, дещо винесені вперед по відношенню до лінії стіни, дозволяли будувати башти, з яких велася фронтальна та флангова стрільба. В цей час на окремих острогах обох держав з'являються гармати.

Наявність артилерії значно посилювало оборонний потенціал фортеці, дозволяючи протистояти загонам, чисельно переважаючим гарнізон. Але значного поширення артилерія у першій половині XVII ст. у прикордонних острогах не отримала. Є відомості про наявність гармат малого та середнього калібру у фортецях Кам'яне, Вольний, Крига. Непрямі докази існування легкої артилерії – кутові бастіони зафіксовані у фортеці в м. Конотоп (вул. Кочемазова).

Але прикордонні фортеці будувалися виключно як спостережні прикордонні пункти. У їх функції входило розвідка, виявлення ворога, спостереження за пересуванням ворожих загонів та попередження про вторгнення до полкових та сотенних міст Гетьманщини. В разі, якщо фортеця піддавалася нападу з боку великих загонів, то гарнізон повинен був протриматися добу – дві.

Розташування прикордонних острогів на відстані 25 – 30 км від великих міст гетьманської України дозволяло досить швидко передати інформацію

про ворога та отримати допомогу. Наявність ручної вогнепальної зброї та легкої артилерії дозволяло витримати облогу до приходу основних сил. Так у 40-х роках XVII ст. до Вольного кілька разів підходили татарські загоны, але штурмувати не наважувалися. Проте протистояти чисельним та добре озброєним загонами армій Речі Посполитої або Московської держави прикордонні остроги не могли. Під час Смоленської війни було захоплено та спалено Роменський Великий острог, у 1645 р. війська кн. І.Вишневецького захопили Лосицький острог [4].

В середині – другій половині XVII ст. змінюються державні кордони. Разом з цим окремі фортеці втрачають своє стратегічне значення. Азацька фортеця, яка контролювала переправу через Псел та дорогу з Путивля до Хотимизька та Охтирки у другій половині XVII ст., втратила своє оборонне значення. В кінці 70-х років XVII ст. фортеця Азак та розташована поряд слобода передається у власність Михайлу Самойловичу. На території городища було улаштовано укріплену садибу [5].

Розбудова фортець-острогів почалася в 40-х роках XVII ст. Вони квадратні у плані, мають добре укріплений внутрішній замок. При виборі місця будівництва враховувалася не тільки топографія – висота та крутизна схилів, а й розташування відносно інших фортець. При цьому утворювалася лінія опорних пунктів на найбільш небезпечних ділянках кордону в місцях проходження татарської кінноти. Фортеці зазначеної категорії входили до складу Белгородської засічної смуги та захищали її правий фланг. Основою укріплень даної кате-

горії фортець був сухий рів, який захищав три сторони та дерев'яна стіна, яка ставилася на вал. Конструкція стіни даної категорії фортець являла собою ряд дерев'яних клітей, заповнених ґрунтом. По кутах та в місцях в'їздів будувалися башти. Додатково фортеця могла укріплюватися ескарпом з боку схилу річки. Для будівництва фортець направлялися воєводи, які мали відповідний досвід. Саме цим може пояснюватися практична ідентичність фортець – острогів Краснопілля, Миропілля, Суджі. Ці городища мали розміри в середньому 300 м на 300 м, могли витримувати облогу легкої татарської кінноти. За даними писемних джерел відомо, що фортеці мали невеликі гармати та ручну вогнепальну зброю. За наявності такого арсеналу залога могла витримувати бій зі значним загоном легкої татарської кінноти. В разі потреби, остроги могли бути місцем, де концентрувалися війська чи запаси для них для походів вглиб степу.

При будівництві великих сотенних та полкових містечок відбувається поєднання козацької фортифікаційної традиції з московською. У більшості випадків заснування таких фортець здійснювалось силами козацьких ватаг. При виборі місця заснування фортеці козацька старшина мусила радитися з московськими воєводами, а ті, в свою чергу, керувалися питаннями загальної стратегії оборони південно-східного порубіжжя. В результаті цього найбільші та найкращі козацькі загони опинялися у важливих з точки зору оборони місцях. При будівництві великих фортець використовували особливості рельєфу – довгі миси, обмежені долинами річок, заболочені заплави, і, як виняток, старі

укріплення скіфського та давньоруського часів. При будівництві укріплень основний акцент робився на рови з напільного боку та дерев'яні конструкції. Часто тараси комбінувалися з стіною з двох рядів колод та частоколом. Тараси будувалися часто з напільного боку, а ділянки берегового схилу були захищені „столпієм” або палісадом. Це може пояснюватися тим, що будівництво тарас вимагало значної кількості деревини та людських ресурсів. Там, де фортеця була захищена природними перешкодами, встановлювалися менш складні дерев'яні укріплення.

На відміну від невеликих фортець, де башти ставилися по кутах, великі міста оснащувалися великою їх кількістю. Для забезпечення водою будувалися тайники у баштах, та підземні ходи, які мали виходи за межі укріплень. Особливо укріпленими були замки, які були резиденціями полковників та воєвод. По периметру замки обносилися глибоким ровом та валом з кутовими бастіонами.

Для підтримки та допомоги козакам з Путивля, Белгорода та інших великих московських фортець направлялися воєводи та гарнізони стрільців, пушкарі з артилерією. Таким чином укріплювалися та розросталися козацькі фортеці, переходячи з рангу прикордонних укріплених містечок до повноправних міст.

Такі фортеці мали дводільну систему укріплень, а інколи і тридільну. Особливістю даної групи фортець був укріплений посад. Зазвичай козацькі фортеці мали посад, який розташовувався безпосередньо за лінією укріплень. Такі посади займали великі миси з крутими схилами, проте потужних укріплень не

мали. Населення у разі небезпеки переходило до фортеці. Така практика на прикордонних територіях призводила до частого спустошення козацьких садиб під час нападів татар. Самі фортеці могли витримати облогу, а посад через короткий час відновлювався. Але це часто ставало причиною відтоку частини населення в більш спокійні внутрішні території Московського царства.

З середини 50-х років XVII ст. починають будуватися фортеці з великими посадами, захищеними дерев'яними стінами та ровами. Залишки таких укріплень досліджені у Білопільлі, Сумах, Лебедині. З появою великих за площею фортець збільшується кількість населення, яке отримувало можливість вести господарство з меншим ризиком. Найбільш укріпленою частиною фортець були замки. Замок розташовувався як з внутрішнього, так і зовнішнього боку укріплень. Замки, збудовані у середині XVII ст., розташовувалися з зовнішнього боку укріплень. Замки Межирича, Лебедина, Азака, Костянтинова, Ромнів, Конотопа мали невеликі розміри по периметру укріпленій невисоким валом та ровом. В середині замку частіш за все розташовувався арсенал. Площа замків невелика, не перевищує 0,5 га. Замки, збудовані у 60 – 80 роки XVII ст. мають правильну квадратну форму, укріплені ровом та валом з потужними дерев'яними стінами. По кутах замки укріплені бастіонами. Внутрішні замки мали фортеці Суми, Охтирка, Краснопілля, Славгород, Миропілля, Суджа. Вони були спроектовані як потужні фортеці, де зберігався порох та боєприпаси.

„Штерншанце” – фортеці, відомі впродовж XVII ст. на території Речі По-

сполитої та Московської держави. За формою ці фортеці нагадували багатокутні зірки. Така форма укріплень була запозичена з території Західної Європи. Вони будувалися як вузлові укріплені пункти з наявністю сильного артилерійського парку. Будівництво та оснащення фортець такого типу було досить дорогим, тому на малозаселених територіях південних околиць обох держав будувати такі фортеці було недоцільно.

Поряд з фортецями, які виникли у середині – другій половині XVII ст., розташовані слободи пушкарів. Топонім з коренем “пушка”, яке можна віднести до поселень пушкарів, зустрічається часто поряд з великими фортецями. Артилеристи були елітою козацького гарнізону, від них залежало успішне відбиття нападів татар. Велику увагу пушкарям приділяли і московські воєводи, які платили їм сріблом та виділяли кращі землі для заснування слобід та хуторів. Таким чином утворився досить заможний прошарок слобожанського українського козацтва. Цим можна пояснити назви деяких населених пунктів, розташованих неподалік фортець: поряд з Сумами – село Пушкарівка, поруч Вольного – слобода Стрелецкая Пушкарка, частина села Михайлівка поблизу Лебедина, має назву “Пушкарівка”. За 5 км на південний захід від Недригайлова розташоване село Пушкарщина. Про існування слободи Пушкарної поблизу Охтирки відомо за писемними джерелами, вона розташовувалася за 13 верст на південний захід від Охтирки, точніше локалізувати її на даний час неможливо. Слободи пушкарів відомі поблизу Краснопілля та Межирича.

У цей час починаються зміни при виборі місць розташування фортець. Якщо у першій половині XVII ст. прикордонні фортеці засновувалися виключно на високих мисах та останцях правих корінних берегів з важкодоступними, крутими схилами, то з середини – другої половини XVII ст. вибір змінюється на користь невисоких мисів, оточених невеликими річками з болотистими заплавами. Такий крок пов'язаний, перш за все, зі змінами у веденні бойових дій. Перша половина XVII ст. пройшла у протистоянні прикордонних застав з легкими загонами татарської кінноти. А для захисту від них потрібні були саме високі, круті схили. В процесі заселення території Слобожанщини будуються великі фортеці, і вони вже орієнтуються на протистояння регулярними арміями Речі Посполитої, Оттоманської Порти за участю союзників чи найманців із європейських держав. А для регулярних армій того часу при облозі з обох сторін – обложених і нападників – було характерним застосування важкої артилерії. Найбільш ефективним з боку захисників було використання артилерії, яка веде вогонь по прямій, а не зверху вниз. До того ж, болотиста заплава ускладнювала підвезення гармат, які мали значну вагу, на близьку відстань. В цей же час у великих фортецях з'являються кутові бастіони, які також пов'язані з застосуванням флангового артилерійського вогню. Ще одним фактором, який вплинув на вибір місця розташування нових фортець на низьких заболочених місцях, було широкое запровадження практики використання підземних мінних ходів. Підземний хід підводився під мур, після чого закладений заряд пороху підривався.

Викопати підземний хід в місці, де ґрунтові води дуже близько до поверхні, на той час було вкрай важко. Розширюються також і функції рову. Крім перешкодження просуванню піхоти рів починає виконувати протимінну функцію. Порівняння глибини та ширини ровів фортець, розташованих на високих мисах та у низьких місцях, дало такі результати. Рови фортець, які розташовані на високих мисах, широкі та глибокі, глибина могла досягати 10 м. Це пояснюється тим, що міни закладалися в найбільш зручному для прориву піхоти місці, а це напільні укріплення. Штурм фортеці з боку ярів та урвищ був вкрай важким. Для того, щоб не дати змоги супротивнику підвести мінний хід під башти та ворота, рів проектувався широким та глибоким. Рови фортець, розташованих на низьких заболочених ділянках, як свідчать археологічні дослідження, неглибокі. Це пов'язано з близькими виходами ґрунтових вод. В таких умовах закладення мін було неефективним.

Отже, зміни у тактиці ведення бойових дій стали причиною еволюції фортець Слобожанщини.

Значний вплив на розвиток Слобожанської військової традиції мали події війни 1658 – 1659 років. Переважна більшість козацьких містечок існувала всього кілька років і система укріплень була часто недобудованою. Причиною цього було багато чинників, головні з яких нестача кваліфікованих військових інженерів, брак часу та спорядження. А також постійні татарські напади. Г.Л. де Боплан описує напади татарських загонів на фортеці південного сходу Гетьманської України. З його описів можна чітко зрозуміти тактику та мету напа-

дів – раптовий напад без застосування довготривалої облоги. Татарські загони, опинившись на території України, часто ділилися на невеликі групи, метою яких були напади на невеликі села та хутори. Завдяки цьому татари могли довгий час залишатися невиявленими. В середині – другій половині XVII ст. татарські загони змінили тактику нападів. Збільшується чисельність загонів. Вони як і раніше не вдаються до штурмів фортець, а беруть міста в облогу та розоряють околиці. Такі напади були нищівними для південної Слобожанщини, північно-східні райони страждали від нападів татар менше. Найбільші втрати Сумський та Охтирський полки зазнали під час російсько-української війни 1658 – 1659 років, виступу гетьмана Брюховецького та після невдалого походу кн. Голіцина та І.Самойловича в Крим.

Козацькі очільники закладали укріплення містечок з урахуванням цих вимог. Для захисту від легкої кавалерії фортеці, які знаходяться на високих мисах з крутими схилами, слугували якнайкраще. Листи та доповіді козацької старшини та московських воєвод доводять ефективність та надійність цих укріплень проти татарської кінноти. У 50-х – 60-х роках XVII ст. зареєстровано понад півсотні появ татарських загонів поблизу прикордонних фортець. В жодному разі татари не намагалися напасти на укріплені містечка, задовольняючись грабуванням навколишніх слобід.

Війна 1658 – 1659 років вже велася з використанням тактики та стратегії, які були притаманні європейським державам. У цій війні широко використовувався метод облоги та штурмів як з боку українських військ, так і з боку

російського об'єднаного контингенту. Тут використовувалася практика застосування штурму фортеці піхотою з веденням артилерійського обстрілу укріплень і житлових будівель та споруд.

Під час походу на Слобожанщину у 1658 – 1659 рр. І.Виговський мав у своєму розпорядженні кілька тисяч козаків-піхотинців та польову артилерію. Це дозволило йому тривалий час тримати в облозі не тільки невеликі слобожанські містечка, а й обложити московські фортеці Севськ, Белгород, тримати в постійній загрозі Путивль. Одним з недоліків Слобожанських фортець була відсутність важкої артилерії. Під час переселення козаки перевозили переважно легкі та середні гармати, вага яких не перевищувала 100 – 150 кг. Це в переважній більшості польова артилерія на колесах, вельми ефективна у відкритому бою, але мало пристосована для захисту фортець. В середині XVII ст. Річ Посполита використовувала переважно гармати, відлиті з бронзи та чавуну, а Московська держава ще мала на озброєнні гармати, виготовлені з сталевих смуг, скріплених залізними кільцями. Такі гармати часто перевозилися у розібраному стані, що полегшувало їх транспортування, але вимагало наявності на місцях матеріалів та кваліфікованих майстрів. Відсутність матеріалів приводило до того, що гармати неможливо було зібрати на місці. З такою проблемою зіткнувся комендант Кам'янської фортеці Пестриков. Він доповідав про відсутність кілець для скріплення сталевих смуг гармат, що надійшли з Московської держави [6].

Отже в середині – другій половині XVII ст. на території північного сходу Слобожанщини відбувається процес

активного освоєння російської території козакам-вихідцями з Гетьманщини. Ними було засновано та збудовано переважну більшість відомих на даний час укріплених населених пунктів Слобожанщини, перенесені військові, соціально-економічні та духовні традиції українського суспільства, що потерпало від бойових дій між польським військами та армією Б. Хмельницького. За 50 років після заснування слобожанські фортеці перетворилися з невеликих прикордонних фортів на складні фортифікаційні споруди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К. – НДІ-ТІАМ. – Головкивархітектура, 2002;
2. Приймак В.В., Осадчий Є.М. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (історико-археологічні нариси). – Полтава, 2006. – 70 с.
3. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – С. 292 – 293.
4. Філарет (Д.Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отд. III. – М., 1857. – С. 476.
5. Мельник Л.Г. Маєстності та скарби Полуботків // УДЖ. – 2000. - № 5. – С.65.
6. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук под ред. член-корреспондента Н.А. Попова. Том 2. Разрядный приказ. Московский стол. 1635 – 1659. – СПб, 1894. – С. 611.

Осадчий Е.Н. Укрепление крепостей северного запада Слобожанщины в XVII веке. *В статье рассматриваются вопросы формирования и эволюции укреплений крепостей северо-восточной Слобожанщины второй половины XVII века. В это время происходит процесс активного освоения российской территории казаками-выходцами из Гетьманщины. За 50 лет после основания слобожанские крепости превратились из небольших пограничных форт в сложные фортификационные сооружения.*

Osadchiy E.N. Strengthening of fortresses of north-west of Slobozhanschina in the XVII century. *The questions of forming and evolution of strengthening of fortresses of north-eastern Slobozhanschina of the second half of the XVII century are examined in the article. At this time there is a process of the active mastering of Russian territory of cossacks from Get'manschina. For 50 years after foundation of fortress of Slobozhanschina transformed from boundary fortlets in difficult fortification buildings.*